

UDK: 81'367.335

Muhayyo JO'RAYEVA,
Toshkent amaliy fanlar universiteti o'qituvchisi
E-mail: jurayevamuhayyo385@gmail.com

PhD D.Toshpulatova taqrizi asosida

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MURAKKAB GAPLARNING STILISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida murakkab gaplarning sintaktik tuzilishi hamda funksional-stilistik imkoniyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Maqolada murakkab gap tushunchasining nazariy asoslari, uning tasnifi, badiiy, ilmiy va publitsistik diskursdagi vazifalari, shuningdek, dialogik va monologik nutqda stilistik yuklamasi yoritiladi. O‘zbek hamda ingliz badiiy matnlaridan misollar asosida murakkab gaplarning narrativ dinamika yaratish, psixologik chuqurlikni kuchaytirish, mantiqiy munosabatlarni izchil ifodalash hamda muallif pozitsiyasini bilvosita namoyon qilishdagi roli ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Murakkab gap, qo‘shma gap, ergash gap, polipredikativ birlik, funksional stilistika, badiiy diskurs, muallif pozitsiyasi, dialogik nutq, monologik nutq.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ.

Аннотация

В статье проводится сопоставительный анализ синтаксической структуры и функционально-стилистических возможностей сложных предложений в английском и узбекском языках. Рассматриваются теоретические основы понятия сложного предложения, его классификация, функции в художественном, научном и публицистическом дискурсе, а также стилистическая нагрузка в диалогической и монологической речи. На основе примеров из английских и узбекских художественных текстов показана роль сложных предложений в создании повествовательной динамики, усилении психологической глубины, последовательном выражении логических отношений и опосредованном проявлении авторской позиции.

Ключевые слова: Сложное предложение, сложносочинённое предложение, сложноподчинённое предложение, полипредикативная единица, функциональная стилистика, художественный дискурс, авторская позиция, диалогическая речь, монологическая речь.

STYLISTIC FEATURES OF COMPLEX SENTENCES IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation

This article provides a comparative analysis of the syntactic structure and functional-stylistic potential of complex sentences in English and Uzbek. It examines the theoretical foundations of the concept of the complex sentence, its classification, and its functions in literary, scientific, and journalistic discourse, as well as its stylistic load in dialogic and monologic speech. Drawing on examples from English and Uzbek literary texts, the article demonstrates the role of complex sentences in creating narrative dynamics, enhancing psychological depth, consistently expressing logical relations, and indirectly revealing the author's position.

Key words: Complex sentence, compound sentence, complex sentence (subordination), polypredicative unit, functional stylistics, literary discourse, authorial stance, dialogic speech, monologic speech.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda sintaktik birliklar faqat “qanday quriladi?” degan savol bilan emas, balki “qaysi vazifani bajaradi?” va “qaysi diskursda qanday ta’sir uyg‘otadi?” degan mezonlar bilan ham baholanayotgani bois, murakkab gaplarning funksional-stilistik imkoniyatlarini o‘rganish dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida qaraladi. Murakkab gap, ya’ni ikki yoki undan ortiq predikativ markazga ega bo‘lgan sintaktik birlik, nutqda fikrni kengaytirish, mantiqiy munosabatlarni qatlamlashtirish, sabab–oqibat yoki shart munosabatlarini aniqlashtirish bilan birga, muallif pozitsiyasini ko‘pincha ochiq bahosiz, ammo sintaktik munosabatlar orqali bilvosita anglatishga xizmat qiladigan “integrativ” vosita sifatida maydonga chiqadi [2].

Ingliz va o‘zbek tillarida murakkab gaplarning shakllanishi umumiy sintaktik tabiatga ega bo‘lib ko‘rinsa-da, ularning funksional-uslubiy yuklamasi har bir tilning grammatik tizimi, subordinatsiya va koordinatsiya vositalari, intonatsiya–punktuatsiya me‘yorlari hamda adabiy an‘analari bilan belgilanadi. Masalan, o‘zbek tilida ergash munosabatlar ko‘pincha affiksial ko‘rsatkichlar (-sa, -gach, -gan, -ligi, -ki) va

so‘z tartibi orqali nozik farqlansa, ingliz tilida subordinatsiya bog‘lovchilar (because, if, although, when) hamda nisbiy so‘zlar (who, which, that) orqali, shuningdek, non-finite (to-infinitive, -ing, -ed) konstruksiyalar yordamida amalga oshadi; natijada har ikki tilda murakkab gapning stilistik “ohangi” ham turlicha shakllanadi [6].

Badiiy diskursda murakkab gaplar muallif fikrini “bayon” qilishdan ko‘ra, voqea rivoji, qahramon tafakkuri, ichki monolog, dialogik keskinlik va psixologik dinamika orqali estetik hamda g‘oyaviy mazmunni yetkazishga xizmat qiladi; ilmiy va publitsistik diskursda esa ular dalillash, ta’riflash, izohlash, cheklash hamda mantiqiy bog‘lanishlarni aniq ko‘rsatish orqali informativlik va argumentativlikni oshiradi [1].

Adabiyotlar tahlili. Murakkab gaplar va ularning stilistik imkoniyatlari masalasi turli nazariy yo‘nalishlarda yoritilgan bo‘lib, ularning eng samarali izohlaridan biri funksional grammatika hamda stilistika kesishgan nuqtada ko‘rinadi. Xususan, funksional yondashuvda sintaktik birliklarning “matndagi vazifasi” birlamchi mezon sifatida

qaraladi; shu sabab murakkab gap "faqat tuzilma" emas, balki "ma'no qatlamlarini tartiblovchi mexanizm" deb talqin qilinadi. [2]

M.A.K. Halliday va R. Hasan kohezuya nazariyasi orqali matnning bog'liqligi grammatik va leksik vositalar bilan ta'minlanishini ko'rsatib, murakkab gap tarkibidagi referensiya, bog'lovchilar, parallel konstruksiyalar matnning umumiy izchilligini mustahkamlashini ta'kidlaydi [1]. Mazkur qarash murakkab gapni sof sintaksis doirasidan chiqarib, matnshunoslik va diskurs tahlili tekisligida baholash imkonini beradi.

Badiiy stilistika yo'nalishida G. Leech va M. Short badiiy prozada sintaktik tanlov muallif uslubini individuallashtirishini, ayniqsa murakkab gaplarning hikoya ritmi, psixologik chuqurlik va baholovchi munosabatni bilvosita yetkazishdagi rolini qayd etadi [3]. Shuningdek, V. Vinogradov badiiy matn sintaksisini muallif dunyoqarashining "grammatik izlari" sifatida talqin qilgani, murakkab gaplarni muallifning estetik niyatini yashirin ifodalovchi kuchli stilistik vosita sifatida ko'rishga nazariy asos yaratadi. [5].

Og'zaki va yozma diskursning sintaktik farqlariga doir yirik korpus tadqiqotlarida (Biber va boshqalar) og'zaki nutqda murakkab gaplar ko'pincha qisqartirilgan, elliptik yoki uzilib qolgan shaklda kelishi, yozma nutqda esa murakkab gaplar axborotni zichlashtirish va mantiqiy aloqalarni aniq ko'rsatishga xizmat qilishi ko'rsatiladi; bu holat dialogik va monologik nutqda murakkab gaplarning turlicha "ishlash"ini izohlashga yordam beradi. [4].

O'zbek tilshunosligida murakkab gap masalasi predikativlik, intonatsion yaxlitlik, bog'lanish vositalari va kommunikativ maqsad mezonlari asosida izohlanadi; qo'shma gap va ergash gapli qo'shma gapning badiiy hamda ilmiy uslubdagi vazifalari stilistika nuqtayi nazaridan ham yoritiladi. [7]. Shu jihatdan, o'zbek va ingliz tilidagi murakkab gaplarni qiyosiy tahlil qilish, bir tomondan, umumiy sintaktik universal belgilarni, ikkinchi tomondan esa milliy-uslubiy tafovutlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Tahlil. 1. Murakkab gap: tushuncha va tasnifning qiyosiy ko'rinishi

Tilshunoslikda murakkab gap ikki yoki undan ortiq predikativ markazni birlashtirgan, mazmunan va grammatik jihatdan o'zaro bog'langan sintaktik birlik sifatida talqin qilinadi; ayni paytda, zamonaviy yondashuvlarda u polipredikativ birliklar nazariyasi bilan uzviy bog'lanib, "predikativlar majmui" emas, balki "kommunikativ maqsadga xizmat qiluvchi yaxlit matniy mexanizm" sifatida ko'riladi. [2].

O'zbek tilida murakkab gaplar, odatda, qo'shma gap va ergash gapli qo'shma gap turlariga ajratilib, koordinativ munosabat (bog'lovchisiz/bog'lovchili) hamda subordinativ munosabat (ergashtiruvchi affiksalar, -ki, agar, chunki va h.k.) orqali ifodalanadi. [7]

Bog'lovchisiz qo'shma gap (dinamik ritm):

Tong otdi, ko'cha uyg'ondi, shahar shovqinlandi.

Bu turdagi parataktik qatorlash voqealar ketma-ketligini tezlashtirib, narrativ tempni oshiradi; ayniqsa badiiy tasvirda "kinokadr" effekti yuzaga keladi. [3].

Ergash gapli konstruksiya (mantiqiy qatlam):

Agar inson ilm olsa, u jamiyatda o'z o'rini topadi.

Shart ergash gap mantiqiy asos yaratib, muallif xulosasini "dalillangan" ko'rinishda taqdim etadi; publitsistik va ilmiy uslubda bunday konstruksiyalar argumentativlikni kuchaytiradi. [8].

Ingliz tilida murakkab gaplar ko'pincha qo'shma gap (koordinatsiya) va murakkab gap (subordinatsiya) doirasida izohlanadi; funksional grammatika esa buni ergash murakkab gaplar tushunchasi bilan umumlashtirib, ergash gaplar o'rtasidagi semantik munosabatni tahlil markaziga olib chiqadi. [2].

Qo'shma gap (muvozanat va ritm):

The sun was setting, and the streets grew quiet.

Bu konstruksiya narrativ tasvirda muvozanatli, ravon ohang yaratadi. [3].

Murakkab gaplar (psixologik chuqurlik):

When the night came, he realized that everything had changed.

Vaqt ergash gap voqelikni ramkaga solib, bosh gapdagi idrok-holatni (realized) kuchaytiradi, natijada psixologik urg'u paydo bo'ladi. [3]

2. Murakkab gapning funksional-stilistik vazifalari

Murakkab gaplarning stilistik qiymati ko'pincha uch yo'nalishda ko'rinadi: (a) mantiqiy munosabatlarni qatlamlashtirish, (b) narrativ dinamika va ritmni boshqarish, (c) muallif pozitsiyasini bilvosita ifodalash. [5].

2.1. Mantiqiy munosabatlarni qatlamlashtirish

Murakkab gap sabab-oqibat, shart, qarama-qarshilik, vaqt munosabatlarni bir sathda jamlab, matnning semantik zichligini oshiradi.

O'zbek tilida (sabab + qarama-qarshilik):

U haqiqatni aytmog'chi edi, lekin bilardi-ki, rost gapirsa, bu so'zlar yana bir qalbni og'ritardi.

Bu yerda "lekin" qarama-qarshilikni, "agar...-sa" shartni, "bilardi-ki" esa ichki bilish/pozitsiyani ifodalaydi; natijada qahramon ikkilanishi ham, muallifning axloqiy bahosi ham bilvosita seziladi. [5]

Ingliz tilida (concession + consequence):

Although the door was open, no one came, and the room felt colder than before.

Qaram-qarshi holat (although) kutilgan natijani inkor etadi, koordinatsiya esa hissiy fonni kengaytiradi; bu kombinatsiya dramatik kuchaytirish vazifasini bajaradi. [3]

2.2. Narrativ dinamika va ritm

Koordinativ qatorlash voqealarni "tez montaj" uslubida beradi, subordinatsiya (gipotaksis) esa fikrni "chuqurlashtirib", tafakkur oqimini ifodalaydi. [2]

Parataksis (tezlik):

Shamol kuchaydi, bulutlar quyruqlashdi, yomg'ir quya boshladi.

Bu ketma-ketlik tasvirni jadallashtiradi va voqea rivojini dinamik qiladi.

Gipotaksis (tafakkur):

Men o'yladimki, agar inson o'z vijdoniga xiyonat qilsa, u qanchalik baxtli ko'rinmasin, baribir ich-ichidan azob chekadi.

Ko'p darajali subordinatsiya ichki monologni kengaytirib, falsafiy umumlashma va psixologik chuqurlik hosil qiladi. [3].

2.3. Muallif pozitsiyasini bilvosita ifodalash

Badiiy diskursda muallif pozitsiyasi ko'pincha bevosita baho shaklida emas, balki sintaktik munosabatlar, ta'kid, cheklash, shartli ehtimollik va retrospektiv konstruksiyalar orqali "seziladigan" darajada beriladi. [5].

3. Dialogik va monologik nutqda murakkab gaplarning stilistik yuklamasi

Dialogik nutq tezkor, replikalarga asoslangan va pragmatik maqsadga yo'naltirilgan bo'lgani sababli, unda murakkab gaplar kamroq uchrashi mumkin; biroq uchragan holatda ham ular ko'pincha bahs, ogohlantirish, o'zini oqlash, psixologik bosim kabi vazifalarni kuchliroq bajaradi [4], [9].

O'zbek tilida (shart + ogohlantirish):

— Agar rost gapirsang, men seni kechiraman, lekin bilgin-ki, yolg'onning oxiri baribir fosh bo'ladi.

Bu yerda shart (agar), qarama-qarshilik (lekin) va izohlovchi bog'lanish (-ki) bir replikada jamlanib, dialogik keskinlikni oshiradi.

Ingliz tilida (ijtimoiy g'oya + shart):

If you treat a flower girl as a duchess, she will behave like one.

Shart ergash gapli konstruksiya bahsni kuchaytiradi va ijtimoiy fikrni qisqa, ta'sirchan tarzda ifodalaydi. [3].

Shuningdek, dialogik nutqda murakkab gaplar ko'pincha qisqartirish, ellipsis, uzilish bilan birga kelib, real vaqt rejimidagi fikrlash jarayonini ko'rsatadi:

If you can... well, never mind.

Bunday fragmentatsiya og'zaki diskursning tabiiy xususiyati bo'lib, "mukammal sintaksis"dan ko'ra "mukammal pragmatika"ni ustun qo'yadi. [4].

Muhokama

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, murakkab gaplar ingliz va o'zbek tillarida umumiy sintaktik vazifalarni – fikrni kengaytirish, munosabatlarni bog'lash, izchillik yaratishni – bajargan bo'lsa-da, ularning stilistik yuklamasi til tizimiga xos subordinatsiya mexanizmlari va adabiy an'analar bilan belgilanadi.

Birinchidan, o'zbek tilida ergash munosabatlar ko'pincha qo'shimchali va morfosintaktik vositalar bilan ifodalangani sababli, murakkab gaplar badiiy matnda axloqiy-falsafiy umumlashma, nasihat ohangi yoki baholovchi munosabatni "tabiiy" tarzda berishga moyil bo'ladi; ingliz tilida esa subordinatsiya ko'proq bog'lovchilar, nisbiy so'zlar va fe'ning tuslanmagan shakllari orqali berilib, ichki psixologik holat, ehtimollik, shubha, dramatik keskinlik kabi holatlarni sintaktik jihatdan mayin, bosqichma-bosqich qurish imkonini oshiradi. [6].

Dialogik nutqda murakkab gaplar har ikkala tilda ham nisbatan kam uchraydi, biroq qo'klangan holatlarda ular odatda

pragmatik ta'sirni kuchaytirib, ogohlantirish, bahsga kirishish yoki ishonchni mustahkamlash kabi vazifalarni bajaradi; bunday tendensiya esa og'zaki muloqotning tezkorligi, replikalarning ixchamligi hamda suhbatda fikrning navbat bilan, tez-tez almashib borishi bilan izohlanadi.. [4].

Natijaviy jihatdan, murakkab gaplarni qiyosiy-stilistik tahlil qilish tarjima amaliyoti uchun ham muhim: chunki o'zbek tilidagi affiksial subordinatsiya ko'pincha ingliz tilida bog'lovchi yoki tuslanmagan fe'lli konstruksiyalar bilan qayta ifodalanadi, ingliz tilidagi ergashish esa o'zbek tilida ba'zan segmentatsiya (ikki-uch gapga ajratish) orqali stilistik muvozanatni saqlagan holda berilishi mumkin.

Xulosa. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, murakkab gaplar ingliz va o'zbek tillarida umumiy sintaktik tabiatga ega bo'lsa-da, ularning funksional-stilistik yuklamasi har bir tilning grammatik mexanizmlari hamda badiiy tafakkur an'analari bilan belgilanadi. O'zbek badiiy diskursida murakkab gaplar, ayniqsa ergash gapli konstruksiyalar, ko'pincha axloqiy-falsafiy umumlashma va baholovchi munosabatni kuchaytirishga xizmat qilsa, ingliz badiiy diskursida ular psixologik tahlil, ichki monolog va dramatik keskinlikni nozik sintaktik qatlamlar orqali ochib berishga ko'proq yo'naltiriladi. Dialogik nutqda murakkab gaplar pragmatik ta'sirni kuchaytirsa, monologik nutqda ular semantik va estetik chuqurlikni ta'minlaydi; shu bois murakkab gaplar har ikki tilda nafaqat grammatik birlik, balki muallif dunyoqarashi va individual uslubini ifodalovchi muhim stilistik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR

- Halliday, M. A. K., Hasan, R. Cohesion in English. London: Longman, 1976.
- Halliday, M. A. K., Matthiessen, C. M. I. M. Halliday's Introduction to Functional Grammar. 4th ed. London; New York: Routledge, 2014.
- Leech, G., Short, M. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. 2nd ed. Harlow: Pearson/Longman, 2007.
- Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., Finegan, E. Longman Grammar of Spoken and Written English. Harlow: Pearson Education, 1999.
- Vinogradov, V. V. O yazyke khudozhestvennoy literatury. Moskva: (nashriyot), 1959.
- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik, J. A Comprehensive Grammar of the English Language. London: Longman, 1985.
- Qo'ng'urov, R. O'zbek tili stilistikasi. Toshkent: (nashriyot), (yil).
- Sacks, H., Schegloff, E. A., Jefferson, G. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. Language, 1974, 50(4), 696–735.
- Brown, P., Levinson, S. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Grice, H. P. Logic and conversation. In: Cole, P., Morgan, J. L. (eds.) Syntax and Semantics 3: Speech Acts. New York: Academic Press, 1975, pp. 41–58.
- Celce-Murcia, M., Olshtain, E. Discourse and Context in Language Teaching: A Guide for Language Teachers. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Раупова, Л. Р. (2011). Диалогик нуткнинг дискурсив талкини. Т.: Фан.
- Raupova, L. R., & Kholmurodova, M. I. (2020). Dialogical discourse as an environment in which a poly-predictive unit is implemented. ISJ Theoretical & Applied Science, 3(83), 451-457.
- Qodiriy, A. O'tkan kunlar. (badiiy matn — tahlil material).